

OVER REYNAERT, REYNAERT EN *REYNAERDIE*¹

JORIS REYNAERT

Geachte dames en heren,

Toen de uitnodiging om een lezing te houden bij de viering van 25 jaar Reynaertgenootschap mij bereikte, was ik aanvankelijk niet zo zeer vereerd, als wel verrast, blij verrast, dat wel, maar toch vooral verrast. Ik sta in het vak immers niet te boek als een Reynaertspecialist, zelfs niet als een echt ‘kenner’ van het dierenepos. Ik heb *Van den vos Reynaerde* natuurlijk gelezen, meer dan eens, zoals al mijn vakgenoten, maar eigenlijk vooral voor het plezier, niet zozeer met het oog op wetenschappelijk onderzoek. Wat ik erover geschreven heb, is occasioneel ontstaan, op verzoek, naar aanleiding van. Ik was met de uitnodiging dus wel verguld, maar bleef toch in de eerste plaats een beetje perplex. Tot het na enig tobben tot mij doordrong dat jullie mij natuurlijk helemaal niet als Reynaertkenner hebben uitgenodigd of in de hoop dat u uit mijn mond ook maar iets nieuws over het magistrale dierenepos zou vernemen. Het ging u natuurlijk om de naam, om mijn familienaam. U wilde het bij deze bijzondere gelegenheid nu eens Reynaert zelf horen vertellen.

Voor een mediëvist is het inderdaad een delicaat gegeven, die familienaam van mij. Misschien is die naam wel de reden waarom ik altijd wat terughoudend ben geweest om mij in het Reynaertonderzoek te mengen. Reynaert over Reynaert, dat zou *toch* niemand au sérieux nemen. Er was natuurlijk geen sprake van dat ik over Reynaert een doctoraat zou maken. Het werd iets over Hadewijch. Waarschijnlijk dacht ik toen: ik doe voor alle zekerheid maar iets heel diepzinnigs, iets over mystiek bijvoorbeeld, dan moeten ze me wel ernstig nemen. Maar zelfs dat heeft niet geholpen. Sommige aanwezigen hier weten het nog: toen ik met mijn dissertatie over ‘De beeldspraak van Hadewijch’ kwam, circuleerde in Nederland het grapje: ‘Reynaert die over Hadewijch doctoreert, dat is toch wel de ultieme list’. Een vos die de passie preekt, een vos die bij zijn neef Grimbeert te biechten gaat of die een haas het credo leert, dat gaat qua huichelarij al ver, heel ver, maar doctoreren over Hadewijch

En nu wilt u het dus eens van Reynaert zelf horen. Als het dan toch om die familienaam gaat, dacht ik, laat ik daar dan maar iets over vertellen. Ik ben het voor u gaan opzoeken. Maar gemakkelijk was dat niet. Familiekunde en stamboomonderzoek zijn om te beginnen niet echt mijn ding, maar bovendien bleek al snel dat de Reynaerts in het algemeen daarin maar matig geïnteresseerd zijn. Hebben ze misschien bange voorgevoelens over wat ze over hun gemeenschappelijke eerste naamdrager zullen ontdekken? Wie weet was dat inderdaad niet een schurk, die om zijn loense vossenstreken door het hele dorp met deze boevennaam werd gestigmatiseerd? Zoals gezegd, ik heb er wat opzoekingen over gedaan, en ik meen dat laatste alvast te kunnen tegenspreken. Ik kom er straks op terug.

Ik zet de kwestie van de familienaam even opzij, om eerst in te gaan op een woord waarvan we – in tegenstelling tot de familienaam – met zekerheid weten dat het van de naam van de vos is afgeleid, het woord *reynaerdie*. In de discussie over de betekenis van de vos als zinnebeeld van het kwaad heeft dit woord al een plaats gekregen: er is – onder andere door Frits van Oostrom en Rik van Daele, en ook vroeger door Paul de Keyser – al over geschreven.² Maar nu we over digitale zoekmachines beschikken als die van de ‘Cd-rom Middelnederlands’, kunnen we van *reynaerdie* zo niet de volledige, dan toch een meer dan representatieve historiek bijeen lezen. Die historiek bevat de voorspelbare moraliserende waarschuwingen tégen het kwaad van de *reynaerdie*, maar toch ook enkele verrassingen.

Zo niet een verrassing, dan toch een markant gegeven, is dat Reynaert zelf de term al gebruikt. Je leest het wel, maar je leest er ook gemakkelijk overheen of het blijft je niet onuitwisbaar bij. Maar hij heeft het er wel degelijk over. ‘Laat ze maar springen en rennen,’ denkt de vos, terwijl hij Isegrim, Bruun en Tibeert nakijkt, wanneer die voor hem de galg in gereedheid gaan brengen, ‘ze zullen hun overmoed nog wel bekopen, als mijn *reynaerdie* mij niet in de steek laat’: *Mi ne*

ghebreke reynaerdye.³ Twee vaststellingen hierbij: het woord bestond blijkbaar al op het moment dat *Van den vos Reynaerde* werd geschreven, en, ten tweede, het betekent kennelijk ‘list, slimheid’, zonder negatieve connotaties. Althans, voor zover mij bekend geeft geen enkele hertaling of annotatie *reynaerdie* hier weer als ‘slechtheid’ of iets van dien aard.

Een negatieve connotatie ontbreekt ook in wat mogelijk de vroegste vindplaats is van ‘*reynaerdie*’, de ridderroman *Parthonopeus van Bloys* – waarmee tevens bevestigd wordt dat het woord ook vóór of naast *Van den vos Reynaerde* al in omloop was: *Parthonopeus* wordt gedateerd ‘omstreeks het midden van de dertiende eeuw’.⁴ Helemaal op het einde van het verhaal wil de sultan van Perzië graag vrede sluiten met Parthonopeus en zijn mannen, omdat hij hoopt op die manier op slot Chiefdore te worden uitgenodigd en daar de schone Melior te mogen spreken, op wie hij hopeloos verliefd is. Een niet gering probleem is echter dat zijn leenmanen, dat weet hij, vooralsnog niets voor vrede voelen. Hij zal dus slim moeten manoeuvreren en hen met veel diplomatie moeten toespreken.

Met dien ontboot hi sine man.
Si quamen, ende hi sprac hen an
Met wel groter reinardien.

‘*Ghi heren*’, begint hij, ‘gij zijt mijn toeverlaat, mijn raad, mijn vreugde, mijn eer, mijn steun, gij weet dat ik zonder uw raad niets zal ondernemen, ik ben me van alle risico’s bewust, maar zoals de zaken er nu voorstaan, kunnen we eervol een vrede aanvaarden. Evenwel, dat is maar *mijn* mening: geef mij uw raad, ik wil om uw oordeel graag mijn standpunt prijsgeven.’⁵ Een en al strelen, charme en gespeelde toegeeflijkheid. De sultan gedraagt zich hier niet als een schurk, zelfs niet als een bedrieger. Wij noemen het welsprekendheid, retoriek.

Voor de rest (en dan spreken we over nog een tiental vindplaatsen) wijst de context waarin *reynaerdie* gebruikt wordt op een kritisch-moraliserende intentie. Onze ethisch-didactische literatuur is hier dan ook goed vertegenwoordigd: Jacob van Maerlants *Van den lande van over zee*, de *Roman van de roos* (meer bepaald het sterk filosofische tweede deel), de Maerlant-navolging *Vierde Martijn*, twee gedichten van Willem van Hildegaersberch, het gedicht over ‘Tijdverlies’ van Boudewijn van der Loren en nog een tweede, anonieme sproke over ‘corruptie, bedrog en nijd’ in het handschrift-Van Hulthem; in datzelfde handschrift ten slotte een spreuk over hoe schepenen soms met de wet omgaan als het erop aankomt vrienden of verwanten in bescherming te nemen.

Wat in al die teksten opvalt – en wat men tot nog toe een beetje over het hoofd heeft gezien – is dat hier niet zozeer gemoraliseerd wordt over valsheid of slechtheid in het algemeen, als wel over corruptie en bedrog bij wereldlijke machthebbers en geestelijken. Laten we enkele passages in hun context bekijken. In *Van den lande van over zee*, waarschijnlijk zijn laatste gedicht, klaagt Maerlant over het verloren gaan van het Heilig Land voor de christenen en roept hij de Kerk op tot de strijd (*Kerke van Rome trec dijn swaert*), maar beseft hij tegelijk dat die Kerk, helaas, compleet door hebzucht is uitgehold. Wat zouden ze naar het Heilig Land optrekken? Waar in kerken of kapittels interessante plaatsjes openvallen, dáárheen spoeden ze zich *metter vaert*:

Also vallen prelatiën
In kerken ende in canosiën,
Daerwaert spoedet metter vaert.
Deen gaet smeken, dander vriën;
Daer siet men der symoniën
Sere togen haren aert.
Wie sijn si, die daer tvette afsyën?
Die therte hebben met *reinardiën*
Van binnen bewist ende wel bewaert.
Men hevet wat doen van clergiën:
Met loesheiden, met scalkerniën
Machmen comen in Gods wijngaert;

Waar prelaatschappen te begeven sijn
In kerken of kapittels,
Daarheen spoeden ze zich hals over kop.
De ene gaat smeken, de andere gaat vleien;
Daar ziet men simonie
Haar ware gelaat vertonen.
Wie zijn ze, die daar het lekkerste uit ziften?
Zij, natuurlijk, van wie het hart
Van binnen met reynaerdie is toegerust.
Geleerdheid kan men missen:
Met valsheid, met list
Daarmee komt men in Gods wijngaard:

Dus blivet fruit al onbewaert!⁶

En zo krijgen de vruchten niet de nodige zorg!

Reynaerdie heeft ook de geestelijkheid gecorrumpeerd, zo lezen we verder – ik kom er zo dadelijk op terug – in de *Roman van de Roos*. Maar overwegend zijn het toch de wereldlijke machthebbers en hun entourages die het verwijt van *reynaerdie* naar het hoofd geslingerd krijgen. Soms moeten de dichters daarbij omzichtig formuleren, omdat ze wel beseffen dat ook zij uit de hand van de machtigen eten. ‘Omdat hooggeplaatsten mij begunstigen – zij het niet overhaastig – verzwijg ik een en ander’, schrijft de auteur van de *Vierde Martijn*. ‘Maar hier ben ik wel zeker van: ze eren nu het uilengebroid, zij die vroeger de valken in ere hielden. De goede lieden liggen nu versmaad ten gronde, *reynardie* komt overal in de gunst en wordt in de hoogste kringen opgenomen.’

Om dat mi doen die heren goet,
Al en eest niet metter spoet,
Verswigic vele sagen
Ic ben des seker ende vroet
Si eren nu der ulen broed,
Die valken teerne plagen
Die goede liggen onder voet;
Reynardie heeft al den spoet,
Ende es van groten magen.⁷

Uilengebroid had in de middeleeuwen ook al de sterk pejoratieve betekenis die wij er vandaag aan geven. De nachtvogel werd geassocieerd met alles wat duister is, zoals dood, zonde, diefstal ... De valk daartegenover was natuurlijk het zinnebeeld bij uitstek van adel en trouwe toewijding.

En zo blijkt werkelijk systematisch dat telkens wanneer over *reynaerdie* gesproken wordt, er sprake is, niet van moralisering in het algemeen, maar heel specifiek van maatschappijkritiek, van kritiek op wat wij het ‘establishment’ zouden noemen. Op lucratieve postjes beluste geestelijken, machthebbers die bedriegerij aan hun hof een plaats geven, schepenen die zich aan favoritisme en nepotisme overgeven, mendicanten die het vertikken te werken en hun hypocrisie met *reynaerdie* weten te omkleden: dat zijn zowat degenen die onder schot komen waar *reynaerdie* in stelling wordt gebracht.⁸ We hebben hier, interessante observatie, niet te maken met individuele ethiek, maar met sociale kritiek, tijdskritiek, sociale aanklacht. Opvallend is vooral het verband met hebzucht, maatschappelijke promotie, ambitie, arrivisme: een beeld waarin ons tweede Reynaertepos, *Reynaerts historie*, perfect past, maar dat voor *Van den vos Reynaerde* in het geheel niet opgaat. *Reynaert I* is een buitenmaatschappelijke, geen arrivist of carrièremaker, de kerk en het hof kunnen hem gestolen worden.

Ik kom nog even terug op de vroege vindplaats in de *Roman van de roos*, omdat die voor een bepaald aspect van de historiek van *reynaerdie* exemplarisch is. De passage over de mendicanten heeft de Franse tekst als voorbeeld, en, jawel, het woord staat er ook al in het Frans:

Want werken es ene sware pine.
Ic sal buten doen in scine,
Dat ic goede werke doe;
Maer nemmeer en weerkic soe,
Ine sal mine ypocrisien
Mantelen wel met reinardien.

Trop a grant paine en laborer;
J’aim miex devant les gens orer
Et affubler ma *renardie*
Du mantel de papelardie.⁹

Wat we al konden vermoeden, vermits het woord al in de *Reynaert* zelf gebruikt wordt: *reynaerdie* bestond vroeger al in het Frans, voor zover ik heb kunnen nagaan, zeker vanaf het begin van de dertiende eeuw. Het komt onder meer voor in het fabliau *Du prestre et de la Dame*, waarin de priester en de dame in kwestie de bedrogen echtgenoot met *renardie* om de tuin weten te leiden. De conclusie van de auteur: ‘zo zie je maar weer hoe vindingrijk vrouwen kunnen zijn als het erop

aankomt hun echtgenoot horens te zetten.’¹⁰ ‘Par cest flabel poez savoir / Molt sont femes de grant savoir / ... / Molt set feme de renardie, / Quant en tel maniere ... etc.’. ‘Grand savoir ..., savoir de renardie’: het gaat hier dus wel duidelijk over schrandereid, list, geslepenheid, niet over ‘kwaad’ of ‘verdorvenheid’ in absolute zin.¹¹

Ook bij ons kent men het woord in deze sfeer van erotisch spel en – niet noodzakelijk afkeurenswaardig – bedrog: zie bijvoorbeeld de *reynaerdie* van de ridder in de boerde *Sint dat wi vrouwen garen* (v. 16-17 en 144),¹² of de wijze les na het vaudevilleske ‘Over de vrouw die vreemdging’ (*Vander vrouwen die boven haren man minde*):

Hieruit kan elke man leren dat minnaars tot heel wat in staat moeten zijn: óf ze zijn vertrouwd met Reynaerts spel, óf er komt voor beiden narigheid van, als het zo uitdraait dat ze uit elkaar moeten gaan. *Reynaerdie* hoort bij het liefdesspel, dat is hierbij duidelijk gebleken.¹³

Het wordt tijd dat we samenvatten en afronden. *Reynaerdie* heeft in het Middelnederlands naar alle waarschijnlijkheid dezelfde evolutie gevolgd als in het Oudfrans: van slimme en egoïstische zelfredzaamheid naar bedrog en hypocrisie en uiteindelijk machiavellistisch cynisme in het gevecht om de hoogst mogelijke sport op de maatschappelijke ladder. Die laatste tendens zet in Frankrijk al vroeg in, met *Couronnement de Renart* (omstreeks 1270) en *Renart le Nouvel* van Jacquemart Gielée (omstreeks 1290), maar komt bij ons pas in de veertiende eeuw opzetten, duidelijk al in de *Vierde Martijn*, om ook hier grandioos te culmineren in een nieuw epos, de zgn. *Reynaert II*, *Reynaerts historie*. Tussen de *reynaerdie* van vos 1 en die van vos 2 ligt zowat anderhalve eeuw – en welke anderhalve eeuw! Het gaat dan ook niet aan het karakter van de vos in *Van den vos Reynaerde* (*Reynaert I*) mee te laten bepalen door de latere, machiavellistische *reynaerdie*. Begrijp me goed: het gaat er niet om van *Reynaert* in het dertiende-eeuwse epos weer een sympathieke schelm te maken. Waar het om gaat is dat zijn ‘boosheid’ beslist niet van arrivistische aard is, wel integendeel van anarchistische aard. Macht, rijkdom en sociaal aanzien zijn niet wat hem drijft, wel juist slim en rücksichtslos zelfbehoud in de marge van het bestel dat deze maatschappelijke waarden belichaamt. Het zou beslist een verlies voor onze literatuurgeschiedenis zijn als men dit onderscheid niet zou blijven zien.

En ik zou in dit verband de Reynaerdofielen willen wijzen op een in 2011 verschenen essay van de Franse filosoof André Glucksmann, waarin de *renardie* van de middeleeuwse vos een belangrijke plaats inneemt. Glucksmanns betoog komt in het kort hierop neer dat het anarchisme van de vos, zijn aanspraak maken op de totale individuele vrijgevochtenheid ten aanzien van godsdienst, conventies en vorstelijk gezag, dat die vrijheid de basisvoorwaarde vormt zonder welke de andere kernwaarden van de Verlichting, gelijkheid en broederlijkheid, niet kunnen bestaan. Ik vergat het te vermelden: Glucksmanns essay heeft als titel: *Liberté, égalité, fraternité*. Een citaat dat de teneur van het boek goed weergeeft: ‘La Renardie porte sur les fonds baptismaux un esprit libertin qui jamais plus ne désertera la culture nationale’. Bij dit laatste wordt natuurlijk aan het culturele erfgoed van Frankrijk gedacht. Ik weet niet of in ónze ‘nationale cultuur’ een dergelijk ‘esprit libertin’ een blijvende waarde is geweest. Waarschijnlijk niet – al geven figuren als Tijl Uilenspiegel, Jeroen Bosch, James Ensor, Louis Paul Boon, Herman Brusselmans stof genoeg om daarover na te denken. In mijn optiek heeft alvast zeker *Van den vos Reynaerde* wél deel aan het fundamentele scepticisme, het soort van ethisch ‘nulpunt’, dat volgens Glucksmann de basis vormt van de typische waarden van de moderne Europese ethiek.¹⁴

En nu, zoals afgesproken, nog iets over de naam, de familienaam *Reynaert*. Na alles wat voorafgaat, zou u misschien kunnen denken dat de gemeenschappelijke stamvader aan wie wij onze familienaam danken, iemand moet geweest zijn bij wie in de ogen van zijn tijdgenoten een opvallende *reynaerdie* aanwezig was. Dat er een verband zou kunnen zijn met het epos, wordt op het eerste gezicht in elk geval door de spreiding van de naam ondersteund. De familienaam Reynaert blijkt vooral in Oost- en West-Vlaanderen voor te komen: de streek bij uitstek waar we de vroege receptie van *Van den vos Reynaerde* situeren. Reynaerts (met s) blijkt dan weer,

merkwaardig genoeg, in Zuidelijk Limburg zijn thuisbasis te hebben.¹⁵ Reynaerts is ‘Reynaerts sone’: zou Reynaerts bedevaart op het einde van het verhaal wellicht richting Keulen gegaan zijn en heeft de vos onderweg wat kroost verwekt? Het zou hem wel toevertrouwd zijn.

Maar weer ernstig nu: wat leert ons de familiekunde? De naam Reynaert duikt in de genealogische onderzoeken opmerkelijk vroeg op, voor het eerst namelijk in het begin van de vijftiende eeuw, en ik geef u te raden waar: op niet meer dan een tiental kilometer van dit stadhuis van Sint-Niklaas, in Vrasene, waar, op de gronden van abdij Salegem, *Kriekeputte* gelegen was. In 1415 leeft daar een zekere *Katelyne Reynaert*, dochter van *Gillis Reynaert* en *Amelberga Ruyssinck*.¹⁶ Hoe klein de wereld soms kan zijn ... Maar laten we vooral niet te hard van stapel lopen. Begin vijftiende eeuw zal de familienaam Reynaert ook elders wel al verspreid zijn geweest, al heb ik daar vooralsnog geen andere bewijzen voor gevonden dan onze Vrasense Katelyne Reynaertsdochter. De tweede vroegste vermelding die we via Geneanet, de voortreffelijke internationale website voor genealogie, kunnen opsporen, dateert uit 1510, en komt uit Menen, tegen de Franse grens. Chronologisch volgen daarop, opvallend, bijna uitsluitend plaatsen in Frans-Vlaanderen, meer bepaald in en uit de buurt van Wormhout: Zegerscappel en Esquelbecq in 1540, Kwaadieper in 1565, Wormhout zelf, Rekspoede en Herzele (met twee e’s, niet Herzele bij Zottegem) in 1570, allemaal plaatsjes iets ten zuiden van Sint-Winnoksbergen, het huidige Franse Bergues, bekend van de film van Dany Boon, *Bienvenue chez les Ch’tis*. De genealogie voert ons dus wél over de staatsgrens, over ‘de schreve’, maar niet voorbij de vijftiende eeuw.

Om nog iets verder in de tijd terug te gaan, hebben we, voor zover ik zie, alleen nog de oude oorkonden, zoals ze in onze archieven bewaard zijn, en waarvan de oudste Nederlandstalige uitgegeven zijn door Maurits Gysseling. ‘Reinart’ duikt daar inderdaad al geregeld op, meer bepaald in Brugge vanaf de vroegst bewaarde stukken, dat wil zeggen vanaf 1270.¹⁷ Opvallend: het gaat dan wel nog om de *voornaam* Reinart, in de combinaties ‘X filius Reinarts’, of ‘Reinart, filius X’. Als familienaam dateert *Reynaert* dus waarschijnlijk ten vroegste uit de veertiende eeuw.

De voornaam gaat, zoals bekend, terug op het Germaanse *reginhard*, uit *ragin*: raad en *hard*: sterk. De ‘sterke in raad, de sterke in oordeel’, met andere woorden de ‘oordeelkundige’, ‘de verstandige’, ‘de wijze’. Eigenaardig genoeg blijkt men zich van die etymologie ook in de Franse Renartliteratuur nog lang bewust te zijn. Een van de jongste *branches* van het oorspronkelijke corpus, gedateerd omstreeks 1200, laat Renart nog hoog opscheppen over dat ‘goede raadgeverschap’ waarop zijn naam zou wijzen: *Si ai maint bon conseil doné; Par droit non a non Renart*¹⁸ (‘Ik heb heel vaak goede raad gegeven; het is terecht dat ik de naam Reynaert draag’). De *branche* wordt toegeschreven aan een priester uit La-Croix-en-Brie, een plaatsje bezuiden Parijs, op een respectabele afstand van de taalgrens.

Hoe die auteur dan nog zo goed op de hoogte kon zijn van de Germaanse etymologie van de naam Reynaert/Renart is een van de zovele intrigerende vragen die het Reynaertonderzoek zo spannend en onuitputtelijk maken en waardoor er plaats is voor de belangstelling en de inbreng van zo velen. Ik wens de ‘vossenjagers’ van het Reynaertgenootschap alvast ook in de komende 25 jaar veel succes en veel plezier op hun zoektochten langs die ‘pade crom ende menichfoude’, waartoe de vos ons met zijn *reynaerdien* telkens weer uitdaagt.

NOTEN

- 1 Naderhand van eindnoten voorziene tekst van een lezing op 17 november 2012 gehouden te Sint-Niklaas, ter gelegenheid van de viering van 25 jaar Reynaertgenootschap.
- 2 P. de Keyser, ‘Het begrip “Reynaerdye”’, in: *Verlagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse taal- en letterkunde*, 1965, p. 51-57; F.P. van Oostrom, ‘Reinaert primair. Over het geïntendeerde publiek en de oorspronkelijke functie van *Van den vos Reinaerde*’, in: H. van Dijk en P. Wackers (red.), *Pade crom ende menichfoude. Het Reynaert-onderzoek in de tweede helft van de twintigste eeuw*, Hilversum, 1999, p. 197-214 (p. 209), in de oorspronkelijke aparte publicatie (Utrecht, 1983): p. 21; R. Van Daele, *Ruimte en naamgeving in Van den vos Reynaerde*, Gent, 1994, p. 460.

-
- 3 A. Bouwman en B. Besamusca (ed.), *Reynaert in tweevoud. Deel I. Van den vos Reynaerde*. Amsterdam, 2002, p. 105 (v. 2038).
 - 4 H. Kienhorst, *De handschriften van de Middelnederlandse ridderepiek*. Dl. 1, Deventer, 1988, p. 153 e.v.; Anne Reynders, *De Middelnederlandse 'Parthonopeus van Bloys' en zijn Oudfranse origineel*, Leuven, 2002, p. 235-243; An Faems, *Hier namaels seldijt bat verstaen. Vertellerscommentaar in de Middelnederlandse ridderepiek*, Gent, 2006, p. 492.
 - 5 J.-H. Bormans, *Ouddietsche fragmenten van den Parthonopeus van Bloys*, Brussel, 1871, p. 329 e.v. (v. 7893 e.v.; *reinardien*: v. 7902). Eerder had de sultan geklaagd over de grote *reinardie* van Ernout van Merberoen: die had hem, zo meende de sultan, met een slimme en eloquente toespraak voor Meliors raadsheren de prijs van het toernooi (Meliors hand) doen verliezen (Bormans 1871, p. 282, v. 6722). Zie ook: http://www.dbnl.org/tekst/_par002part02_01/
 - 6 E. Verwijs (ed.), *Jacob van Maerlant, Strophische gedichten*, Groningen, 1879, p. 129. Zie ook: http://www.dbnl.org/tekst/maer002stro01_01/maer002stro01_01_0009.php.
 - 7 W. Hegman (ed.), *Hein van Aken. Vierde Martijn*, Zwolle, 1958, p. 82. Interpunctie door mij (J.R.) op enkele plaatsen aangepast.
 - 8 Zie, naast het in de hoofdtekst vermelde, voor *reynaerdie* bij schepenen: 'Van vele parabelen ende wiser leren' in handschrift-Van Hulthem: H. Brinkman en J. Schenkel (ed.), *Het handschrift-Van Hulthem. Hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, 15.589-623*, Hilversum, 1999, p. 738; bij wereldlijke en kerkelijke heren (en hoven): Boudewijn Van der Lore, 'Dits tijt verlies', v. 68, in: Brinkman en Schenkel (ed.), 1999, p. 1004; Willem van Hildegarsberch, *Van drien figuren*, v. 29, in: W. Bisschop en E. Verwijs, (ed.), *Gedichten van Willem van Hildegarsberch*, 's Gravenhage, 1870, p. 43; en 'Hoemen voer die ere gaet schulen', in: Bisschop en Verwijs, 1870, p. 173; mendicanten: zie hieronder.
 - 9 E. Verwijs (ed.), *Hein van Aken. Die rose. Met de fragmenten der tweede vertaling*, 's-Gravenhage, 1868 (Utrecht, 1976), p. 185.
 - 10 In het resumé van Noomen: 'Cette histoire illustre une fois de plus l'astuce des femmes' (Willem Noomen, ed. *Nouveau recueil complet des fabliaux*, dl. 8, Assen, 1994, p. 258).
 - 11 Andere vroege vindplaatsen in het Frans: een van de *Miracles* van Gauthier de Coincy (begin dertiende eeuw): *De sainte Léocade*, v. 1369 en 1384. Ook daar wordt het woord, zoals in de *Roman de la rose*, geassocieerd met papelardie, en betekent het zoveel als 'hypocrisie, bigotterie'. De oudste vermelding buiten de eigenlijke *Renard*-literatuur zou volgens het woordenboek van Godefroy te vinden zijn in het *Miserere* van Renclus de Moiliens. Renardie betekent er valsheid, onbetrouwbaarheid, zonder directe religieuze of ethische implicaties: het gaat om de bekende 'wijsheid' dat je nooit zonder gevaar je intieme gedachte blootgeeft aan iemand die daar met kwaadsprekerij misbruik kan van maken: 'Qui moustre se pensee nüe / A home plain de renardie'. Voor deze en enkele verdere vroege vindplaatsen in het Frans: F. Godefroy, *Dictionnaire de la langue française et de tous ses dialectes du IXe au XVe siècle*. Dl. 7, Parijs, 1892, p. 18.
 - 12 Deze boerde is bewaard in een handschrift van ca. 1440 (Den Haag, KB, 75H57), maar refereert nog volop aan hoofse ridders, die mooi kunnen zingen, voor de eer toernooien aangaan e.d. De oorspronkelijke tekst moet een stuk ouder zijn dan het handschrift, hoeveel ouder is niet met zekerheid uit te maken. Uitgegeven door K. Eykman en F. Lodder, *Van de man die graag dronk en andere Middelnederlandse komische verhalen*, Amsterdam, 2002, p. 254 e.v.
 - 13 K. Eykman en F. Lodder, 2002, p. 64-65. Mijn vertaling is iets meer 'letterlijk' bij de tekst dan die van Karel Eykman, maar is er wel mede door geïnspireerd.
 - 14 A. Glucksmann, *Liberté, égalité, fraternité*, 2011. On line: <http://www.fondapol.org/etude/liberte-egalite-fraternite-par-andre-glucksmann/>.
 - 15 Zie de kaart op: <http://www.familienaam.be>.
 - 16 Te vinden via Geneanet: <http://gw5.geneanet.org/verelst2?lang=nl;iz=1937;p=gillis;n=reynaert>.
 - 17 Zie bijv. M. Gysseling (ed.), *Corpus van middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. Reeks 1: Ambtelijke bescheiden, dl. 1, 's-Gravenhage, 1977, p. 146, r. 19; p. 188, r. 44 p. 194, r. 32; p. 289, r. 19, enz.
 - 18 Aurélie Barre (ed.), *Le roman de Renart. Édité d'après le manuscrit O (f.fr. 12583)*. Berlijn/New York, p. 490 (v. 557-558); E. Martin (ed.), *Le roman de renart*. 3 dln. Straatsburg, 1882-1887, Premier volume, Branche IX, v. 560-561 (p. 294-295).